

A FÖLDVÁRKUTATÁS JELENLEGI HELYZETE, A BORSODI FÖLDVÁR¹

WOLF MÁRIA

A magyarországi földvárak kutatását a 17–18. század fordulójára, az első katonai térképek készítésének idejére vezethetjük vissza. Az országot térképező hadmérnökök figyeltek fel ugyanis először a különböző hosszanti sáncokra és földváraakra. Természetesen ekkor még nem beszélhetünk tudatos kutató tevékenységről, ezek a térképek azonban mégis fontosak, hiszen számos olyan földvárat és sáncot őriztek meg számunkra, amely napjainkra már elpusztult. A többé-kevésbé tudatos kutatások a 19. század első felében kezdődtek meg, 1817-ből van az első adatunk Erdélyből, amely földvárak szisztematikus bejárásáról és leírásáról tudósít bennünket. Ezt követően mind többen és többen foglalkoztak a témával, sokan csak az íróasztal mellett igyekeztek tisztázni a várak építési idejét és funkcióját, mások azonban a gyakorlati munkát választva járták a földvárakat és gyűjtötték a velük kapcsolatos adatokat. Jó néhány kutató nem tulajdonított védelmi jelentéget ezeknek a váraknak, pogány áldozóhelynek, vagy állatok őrzését szolgáló létesítménynek tartva őket. A korabeli tökéletlen régészeti módszerekkel nehezen tudták a várak korát megállapítani, és igen gyakran az akkor uralkodó romantikus történelemszemlélet jegyében a hunokhoz, az avarokhoz, vagy éppen a rómaiakhoz kapcsolták őket. A földvárak egy részének az abban az időben nomádnak tartott magyarsághoz való kapcsolása föl sem merült.²

Az első földvárásatások az 1870-es években történtek, ezt követően ásták meg először például Szabolcs várát is.³

A millennium éve, 1896 jó alkalmat szolgáltatott az addigi eredmények összefoglalására, és bár a történeti kutatások igen sokat foglalkoztak a magyar honfoglalás és államalapítás időszakával, az István király által létrehozott vármegyerendszer eredetével, kialakulásával, továbbra sem hozták összefüggésbe ezen megyék székhelyeit még az oklevelekben említett földvárakkal sem. Ez a helyzet lényegében véve változatlan maradt a II. világháborút követő újabb kutatásokig. Miközben a földvárkutatás módszerei mind tökéletesebbé váltak, egyre nagyobb pontossággal tudták az őskor különböző időszakaihoz kötni a várakat, kora középkori várakról alig hallunk, legfeljebb néhány esetben merül fel a 8–9. századi szláv, vagy a 16–17. századi, törökkori eredet lehetősége.

A 10–11. századi földvárak módszeres kutatása a második világháborút követő években a mai országhatárainkon kívül indult meg. Különösen nagy erővel folyt ez a munka Erdélyben. Az elért eredmények reális kiértékelését azonban aktuálpolitikai szempontok, valamint az a tény nehezítette meg, hogy Anonymus regényes Gesta-jának eseményeihez igyekeztek idomítani őket.⁴

¹ Első formájában előadásként elhangzott a „Középkori régészetünk legújabb eredményei” című 1995-ben megtartott konferencián.

² *Nováki Gy.* 1963. 3. skk., 66.

³ *Németh P.* 1973. 167–179.

⁴ *Bóna I.* 1995. 14., 25.

A téma hazai kutatása meglehetősen későn, eleinte többnyire véletlenszerűen, mintegy az őskori földvárak kutatásának melléktermékeként indult meg. Termékenyítően hatott rá Györffy György nagyszabású elmélete, amelyben a Szent István-kori megyék eredetéről, kialakulásáról értekezve megállapítja, hogy a megyék központjai földvárak lehettek, amelyek közül több már a 10. században, egy-egy előkelő nemzetségszű szállás-helyeként épült föl. E várak egy részét István király kisajátította, berendezve bennük állama első központjait, a közigazgatást, az egyházi és világi életet egyaránt irányító megyeszékhelyeket. A földvárak másik része viszont az államalapítás korában, a 11. század elején, kifejezetten megyeközpontként épült. Különös jelentőséget tulajdonított az országból kivezető fontos hadi utak mellé épített határváraknak és a hozzájuk kapcsolódó határmegyéknek. Nézete szerint ezek a várak a tatárjárás után elveszítik jelentőségüket, helyüket a kövárak veszik át.⁵

„A honfoglalás és kora Árpád-kori nemzetségszűi és ispánsági központok régészeti kutatása” című programsorozat, amelynek a feladata a korszak földvárainak régészeti feltárása, építési idejüknek, funkciójuknak meghatározása volt, az 1960-as évek végén, '70-es évek elején kezdődött. A program kidolgozói abból indultak ki, hogy a mai Magyarország területén húsz Szent István által alapított vármegye helyezkedik el, elvileg tehát ezek központja kutatható. Ezek közül azonban nyolc erősen beépített helyen áll, kutatása csaknem reménytelen, ilyen például Győr, Sopron, Moson vára. Hatnak csak a nevét ismerjük, helyét mind ez ideig hasztalan próbálták meg beazonosítani, ezek közé tartozik Heves, Csongrád, vagy Békés vára. Alaposabb régészeti kutatásra mindössze öt vár látszott alkalmasnak: Szabolcs, Somogyvár, Abaújvár, Visegrád és Borsod.⁶ A meginduló feltárások a legígéretesebb helyeken, a szabolcsi, az abaújvári, a somogyvári és a visegrádi várakban igyekeztek választ találni magukkal a várakkal, építési idejükkel, módjukkal, illetve a korszakban betöltött szerepükkel kapcsolatos kérdésekre. A mintegy másfél évtizeden keresztül intenzíven folyó kutatási program a fentebb felsoroltakon kívül is számos lelőhelyről szolgáltatott értékes információkat (Gyöngyöspata,⁷ Sály-Örsúr vára,⁸ Sopron, Moson, Győr⁹ vára, hogy csak néhányat említsünk az ez idő tájt zajlott kisebb-nagyobb ásatások közül). Az említett kutatások révén elsősorban a várak sáncainak építési technikáját illetően nyertünk megbízható adatokat. Kitűnt, hogy e várak túlnyomó többsége azonos módon épült, a földsáncokat minden esetben faszerkezettel erősítették meg. A szerkezettel kapcsolatos megállapítások, hogy tudniillik vannak, rekeszes, kazettás és rácsszerkezetű várak, ma már általánosan elfogadottak, annál több vitára ad azonban okot egy-egy vár építési idejének a meghatározása. Óriási vitát kavart ezen sáncátvágások egyik fontos megfigyelése is, amely szerint a sáncok részben, vagy teljes egészében vörösrre égtek ki. E tényt már a múlt századi szórványos ásatások és terepbejárások is rögzítették. Az úgynevezett vörössánc-vita résztvevői a sáncok mesterséges vagy véletlenszerű kiegészése, kiegészése mellett foglaltak állást, mindkét részről bevonva mérnökök és természettudósok számításait, vélekedését is.¹⁰ A témával foglalkozó legutóbbi munkájában Bóna István¹¹ nemes egyszerűséggel a földvárkutatás mellékvágányának nevezte ezt

5 Györffy Gy. 1977. 200. skk.

6 Németh P. 1985. 105. skk.

7 Kovács B. 1974. 235–243.

8 Gádor J. 1985. 115–129.

9 Tomka P. 1987. 147–155.

10 Lásd az úgynevezett vörössánc-vitát a Soproni Szemle 1987-es számaiban. Pl. Nováki Gy.–Sándorfi Gy. 1987. 38–48., Kovács B. 1987. 156–161., Tomka P. 1987. 147–155., vonatkozó irodalommal.

11 Bóna I. 1995. 15–16.

a vitát, az a szenvedély azonban, ahogyan erről szól azt bizonyítja, hogy a vörössánc-vita ma sem zárult le mindenki számára megnyugtató módon, legfeljebb csak háttérbe szorult a földvárásatások és felmérések kapcsán felmerült számos újabb problémával szemben.

Kevés lehetőség adódott ebben az időben a várbelső feltárására. Azon a néhány helyen pedig, ahol ezzel megpróbálkoztak (Abaújvár, Somogyvár, Visegrád), nem a várt eredmények születtek. Sem Abaújváron, sem Somogyváron nem került elő az oklevelekben szereplő adatok alapján kikövetkeztethető ispáni lak, esperesi templom, tárházak, börtönök stb. Helyettük 11. századi templomot, körülötte sok száz síros temetőt (Abaújvár),¹² illetve a 11. század végén épült bencés apátságot találtak (Somogyvár).¹³ Visegrád minden tekintetben különleges, hiszen itt egy jó állapotban lévő római erődöt használtak fel ispáni várként.¹⁴

Németh Péter elsősorban saját kutatásai, és az azzal rokonítható soproni eredmények alapján megpróbálta felvázolni egy Árpád-kori megyeszékhely képét.¹⁵ Későbbi elemző, összegző tanulmányában azonban megállapítja, hogy a várbelső módszeres feltárása nélkül ebben a témakörben nem tudunk előrelelni.¹⁶

Az elért eredmények közkinccsé válását nagymértékben akadályozta az a tény is, hogy a publikációk erősen megkésve követték az ásatásokat, akkor láttak napvilágot, amikor a földvárkutatás hangsúlya az ispáni várakról egy újonnan felfedezett vártípusra, a korai feudális magánvárakra, utóbb általánosan használt terminológia szerint a kisvárakra helyeződött át. Már a nemzetségfői és ispáni várak kutatása során is több olyan várat fedeztek fel, amelyeket az írott forrásokkal nem lehet azonosítani (Bácsa-Szent Vid domb, Bernecebaráti-Templomhegy, Zalaszentiván-Kisfaludi hegy stb.),¹⁷ és semmiképpen sem lehet őket ispáni váraknak tekinteni. Méretük és sáncszerkezetük azonban ezekhez kapcsolja őket. Keltezésük igen sok problémát okozott, mivel kevés, vagy semmilyen leletanyag sem került elő belőlük. Korukat többnyire analógiás alapon próbálták meghatározni.

A módszeres terepbejárások és felmérések során felfedezett kisvárak, amelyek némiképp eltérnek a fentebb említett, ispáni várakhoz hasonló szerkezetű váraktól, tovább bonyolították az eddig ismert földvárak keltezési nehézségeit, szerepük meghatározását. A legtöbbjüköt csak felmérésből és terepbejárásból ismerjük,¹⁸ igen kevésben folyt szondázó jellegű ásatás.¹⁹ Egy részük mesterségesen felhordott halomra épült. Sándorfi György é az érdem, hogy a mesterséges halomra épült földvárak, a motték magyarországi előfordulását felfedezte.²⁰ E kisvárak keltezése a belőlük előkerült csekély leletek alapján igen nehéz. A megtalálásuk körüli időszak eufórikus hangulatában a kutatók egy része a 11. századra, az ispáni várakkal egy időre keltezte őket, hangsúlyozva, hogy már ebben a

12 Gádor J. 1994. 28.

13 Bakay K. 1975. 191–207.

14 Szőke M. 1986., Bóna I. 1995. 22.

15 Németh P. 1977. 1191–1194., 1981. 50–58.

16 Németh P. 1985. 105–115.

17 Sándorfi Gy.–Nováki Gy. 1984. 167–179.

18 Legutóbb Fehér megye várait gyűjtötte össze Terei György: Fehér megye középkori és kora újkori erődítményei. Szakdolgozat az ELTE Régészettudományi Tanszékcsoportján. 1998. Itt mondok köszönetet Terei Györgynek, hogy szakdolgozata elolvasásához hozzájárult.

19 Miklós Zs. 1985. 143–158., a közelmúltban azonban örvedetesen megsaporodott ezek száma: Felsősolca-Várdomb: Simonyi Erika ásatása, Csabdi-Vásztélypuszta: Kulcsár Mihály–Terei György ásatása. Szíves szóbeli közlésüket ezúton is köszönöm.

20 Sándorfi Gy. 1980. 9–41.

korai időszakban is épültek magánvárak.²¹ Minél nagyobb számban kerültek azonban elő ezek a várak, annál kevésbé volt tartható valamennyiüknek ilyen korai időre való keltezése. A kisvárak szerepe, és a keltezésük körül kialakult vita képezi a legutóbbi időszak földvárkutatásának témakörét. E vita arra készítette a benne részt vevő kutatókat, hogy újragondolják mindazt, amit a kora középkori magyarországi földvárakról tudunk.

Sándorfi György például tipológiai alapon próbálta meghatározni és keltezni korai várainkat. Úgy vélte, hogy a széles talpú, nagy alapterületű váraink még a 10. században, egy-egy nemzetségszék központjaként épültek. E csoportban talált helyet a már említett, oklevelekkel nem azonosítható váraknak, de Patának, Örsúr várának is. Nézete szerint e várak funkciója eltér a kifejezetten ispáni várak, a 11. század elején épült, kisebb alapterületű, keskeny talpú sánccal körülvett váraktól, még akkor is, ha később ispáni várrá alakították némelyiküket. Ez utóbbiak közé sorolta például Borsod várát is. A fentebb említett kisvárat a 11. század magánváraiként interpretálta.²² A várak e tipológia alapján történt kronologizálását a szakmai közvélemény nem fogadta el.²³

Nováki Gyula a magyarországi 10–11. századi várépítészetet vizsgálva arra a megállapításra jut, hogy velük kapcsolatos biztos adatunk csak a 11. század elejéről van. Váraink egy részéről csak feltételezzük, hogy a 10. században épültek. Korai váraink, amelyek között nem ispáni várként használt, de ahhoz hasonló alapterületű és sánccs szerkezetű várak is vannak, általában a magyarság szállásterületeinek a szélén helyezkednek el. A belső területeken a várak száma elenyésző, bár ennek egyik oka a kutatás hiányossága is lehet.²⁴

A magyarországi 10. századi várépítészeti meglétét a témával foglalkozó régészek közül mind többen vonják kétségbe,²⁵ a történeti irodalom azonban változatlanul evidenciaként kezeli.²⁶

Miklós Zsuzsa egyre pontosabban határolja körül a kisvárak építési idejét és funkcióját. Megállapítja, hogy ezek a várak általában a 12–14. században voltak használatban, egy-egy kis-, vagy középbirtokos család gazdasági központjaként. Nézete szerint a kisvárak átmenetet képeznek az ispáni várak és a kővárak között.²⁷

A várak mint gazdasági központok értelmezése irányítja a nem földvárakkal foglalkozó kutatók figyelmét is erre a témára. Feld István kifejti azon nézetét, hogy a vár fogalom eddigi értelmezését ki kell szélesíteni, nemcsak a hadászati, hanem a gazdasági jelentőség szempontjából is értékelve a szóban forgó várakat. Véleménye szerint nincs éles határvonal a földvár és a kővár építkezések között, a várak építőanyagát a terepadottságok és az építető anyagi ereje szabta meg. A kisvárak építési idejét a 13. századra teszi, hangsúlyozva, hogy szerepük és jelentőségük nem más, mint az úgynevezett klasztrikus váraké. Ő az első, aki felhívja a figyelmet arra, hogy a kisvárakkal kapcsolatban nem szerencsés a földvár elnevezés használata, hiszen így esetleg összetéveszthetők az ispáni várakkal.²⁸

21 Sándorfi Gy.–Nováki Gy. 1984. 164–179.

22 Sándorfi Gy. 1989. 19–27.

23 Feld I. 1990. 129–139.; Bóna I. 1995. 15.

24 Nováki Gy. 1988. 145–150.

25 Németh P. 1985. 111.; Bóna I. 1995. 46–47.

26 Györffy Gy. 1977. 30–38., 92–121., 191–264., 329–331.; Kristó Gy. 1988. 21–44., 73–99., 147–152., 201–207.

27 Miklós Zs. 1985. 143–158.

28 Feld I. 1985. 175–202.

A kisvárakkal kapcsolatos nézetét, a témában való továbblépés lehetőségét fejtette ki például Kubinyi András²⁹ és Engel Pál is.³⁰

A legutóbbi összefoglaló munka azonban mégsem ebben a témakörben született meg. Bóna István az ispáni várak kutatása, a korai, 10–11. századi várépítéssel terén elért eredményeket összegezte, fejtette ki velük kapcsolatos véleményét. Többek között azon meggyőződésének is hangot adott, hogy az ispáni várakkal kapcsolatban sem helytálló a földvár elnevezés, hiszen ezek sánca kivétel nélkül mind föld-fa konstrukcióból áll, nem is beszélve az írásos források azon gyakorlatáról, miszerint a földvárnak csak az elpusztult, használaton kívüli várakat nevezték. Ispáni várainkra tehát az általunk vizsgált, várakorukat jelentő időszakban semmiképpen sem ezt a kifejezést használták.³¹

Összegezve tehát megállapíthatjuk, hogy míg a '80-as évek közepéig az ispáni várak, ezeknek is a régészeti feltárása, addig az azt követő időszakban inkább az újonnan felfedezett kisvárak, illetve az általuk felvetett problémák álltak a kutatás előterében. A terepmunkák a földvárfelmérésekre, terepbejárásokra korlátozódtak, ennek elsősorban a szűkülő anyagi lehetőségek voltak az okai. A nagy munkák, az elért eredmények kiértékelése, interpretálása a különféle folyóiratok hasábjain, szakmai konzultációk keretein belül folytak. Szakmánk küszködött, vitatkozott önmagával, az egyes várak keltezését, tipologizálását illetően, Anonymus-szal, a Névtelen mai napig a tudományos köztudatban élő igen gyakran hamis történeteivel, a történészekkel, akik tisztelet a kivételnek, még mindig makacsul ragaszkodnak abbéli nézetükhöz, hogy a régészet a maga sokszor tényleg bizonytalan keltezési lehetőségeivel e témakörhöz sem tud érdemben hozzájárulni.³²

Magam egy szerencsés véletlennek köszönhetően éppen ebben az időszakban kezdhettem el feltárni a borsodi földvárat, amely a mai Magyarországon az utolsó, a beépítetlen területre eső, tehát jól kutatható ispáni várak között.

A borsodi földvár Miskolctól mintegy 30 km-re É-ra, a Bódva folyó partján, egy lapos szikladombon helyezkedik el. A domb kb. 15 m magasan emelkedik a folyó szintje fölé, 205x105 m-es platóját vették körbe egykor a vár sáncai, amelyek a K-i és a Ny-i oldalon maradtak meg legépebben. Ezeken a helyeken mintegy 5 m-rel magasodnak a várbelső mai szintje fölé.

A várat három irányból a Bódva és annak mocsarai védték, a bejárata tehát feltehetőleg a D-i oldalon lehetett. Itt helyezkedik el a várral azonos dombon, de annak sáncain kívül a műemlék jellegű református templom. Ez mai formájában a 18. század végén épült, Árpád-kori eredete azonban az itt előkerült leletek alapján valószínűsíthető.

A várat Anonymus említi először Gesta-jában: Árpád a honfoglalás során Bors vezért küldte ki erre a területre, hogy a Tátra hegyéig kémlelje ki a vidéket. Bors ezt követően a környék lakosságát összegyűjtve, alkalmas helyen, a Bódva partján várat építtetett, amelyet az ő nevére Borsodnak neveztek el. Árpád Bors vezért tette meg ispánnak ebben a várban, rábízva a vidék gondozását.³³ Az anonymusi hagyománynak megfelelően a korábbi történetírás nem kételkedett a vár honfoglalás kori eredetében, és jelentőségét a

29 Kubinyi A. 1989. 290–302.

30 Engel P. 1984. 9–14.

31 Bóna I. 1995. 20–21.

32 A földvárkutatásban új lehetőséget jelent, hogy a '90-es évek elején szabaddá tették a hazai légi felvételek tanulmányozását. További távlatok nyílnak e témakörben is a térinformatikai módszerek használatával. Magam legutóbb erre tettem kísérletet: Wolf M.: A felsőzsolcai földvár és környezetének térinformatikai rekonstrukciója. In: Emlékkönyv Kubinyi András 70. születésnapjára. Nyomdában. Mindez azonban nem annyira a jelen, mint inkább a jövő.

33 Anonymus 1977. 32. 107.; vö. Györffy Gy. 1963. 737.

határvédelemben látta.³⁴ Ezzel szemben Györffy György úgy vélekedik, hogy Bors nem honfoglalás kori vezér, hanem az államalapítás korában élt személyiség, Borsod vármege első ispánja volt, a borsodi földvárát pedig ebben az időben ispánsági várnak építették az országból kivezető fontos hadi út mellé. A vár határvédő szerepét ő is kiemeli.³⁵

A várat 1219-ben említi először oklevél,³⁶ jelentőségét azonban a tatárjárás után valószínűleg elveszíti, mert egy 1334-es oklevél már csak mint „földvárnak nevezett árkot” említi.³⁷

A várban 1926-ban rövid szondázó ásatást végeztek, amelynek során a sáncot négy méteres mélységig vizsgálták. Ekkor találták a ma is álló templom közelében azt az erősen bolygatott temetőrészletet, amelyből 9 Árpád-korra keltezhető hajkarika került elő.³⁸ Ez, mint említettük, valószínűvé teszi, hogy a templom első formájában már az Árpád-korban fennállt.

A jelenleg is folyó kutatást 1987-ben kezdtük meg. 1988–1990 között Nováki Gyula két helyen vágta át a földvár sáncát. Főbb vonásokban mindkét helyen azonos eredményekre jutott, a részletekben azonban több eltérés mutatkozott. A sánc rétegződése igen változatos, sok gerendamaradvány került elő belőle. A sáncátvágások során két építési periódust lehetett megfigyelni, mindkettőt egy korábbi település romjaira emelték, amelynek az objektumai a domb széléig, a sáncok alá húzódtak. Az első építési periódus sűrű rácsszerkezetét elegyengették, ennek a maradványaira építették fel a következő, rekeszes szerkezetű sáncot. Mindkét építési periódus bontása során igen sok, azonos korú cseréptöredéket találtunk, amelyeknek a legközelebbi párhuzamai a várbelsőben feltárt településről származnak. Az előkerült leletek alapján úgy véljük, hogy a sánc mindkét építési periódusa a 10. század végén, a 11. század elején épülhetett. A rekeszes sáncszerkezet általánosan ismert a magyarországi földvárépítészetben, a sűrű rácsszerkezethez hasonlóval azonban idáig még nem találkoztunk. Egyedül a gyöngyöspatai vár sáncában került elő sűrűn egymás mellé fektetett gerendákból álló rácsszerkezet, ez sem szolgál azonban teljes analógiával sáncunk első építési periódusához.³⁹

A várbelső feltárása gazdag eredményt hozott. Egy 10. századi település több objektumát sikerült feltárunk. A település képe nagymértékben hasonlított az ország számos pontján feltárt települések képeéhez, kisméretű házakat, szabadon álló kemencéket találtunk. E település valamennyi objektuma leégett.

A leletanyag túlnyomó többségét a kerámia alkotja. Nagyrészt az általánosan ismert típusokhoz tartozik, van azonban néhány, a magyarországi anyagban kevésbé ismert darab is. Elsőként említhetjük a bordás nyakú edényeket, amelyek feltűnően nagy számban kerültek elő a településen, és feltehetőleg innen jutottak a sánc második építési periódusába is. A bordásnyakú edények jelenlegi tudásunk szerint a magyarsággal jelennek meg a Kárpát-medencében, és eredetük annak őshazája felé mutat.⁴⁰ A szaltovói edényművességben vannak párhuzamai a hazai anyagban eddig ismeretlen pithosz formájú edényünknek is,⁴¹ amelyhez a publikált leletek közül még leginkább a nyírtasi szlávnak tartott urna hasonlít.⁴²

34 Borovszky S. 1909. 11–13.; Leszih A. 1927. 71–73.; Kniezsa I. 1938. II. 308.

35 Györffy Gy. 1963. 737.

36 Györffy Gy. 1963. 737.

37 Györffy Gy. 1963. 737.

38 Leszih A. 1927. 85–95.

39 Nováki Gy. 1993. 144.

40 Mesterházy K. 1975. 99–117.; Fodor I. 1985. 165–171.

41 Magomedov M. G. 1990. 286.; Krasil'nikov K. J. 1990. 239.

42 Németh P. 1975. 17. 6. kép

A leégett objektumokban a kerámiatárgyakhoz képest kis számban kerültek elő fémtárgyak: kések, birkanyíró olló, rövid kasza, sarló, ösztöke. Az ékszerek (karperecek, hajkarikák, kettős csüngő) egyszerűek, bronzból készültek, némelyikük ónozott, koruk a 10. század második felére tehető. Két különösen szép, bekarcolt paletta mintával díszített csonttárgyat, egy tömlőszopóka-töredéket, valamint egy zabla oldaltagot is találtunk.

A település egyedülálló lelete a kőépület, amelyet a várbelső ÉK oldalán tártunk fel. A kissé szabálytalan alakú, 5x5 m nagyságú épület 80 cm vastag falait agyagba rakták, és fával alapozták meg. Az előkerült objektum valószínűleg egy épület kőalapja, amelynek felmenő falaira csak következtetni tudunk. Úgy véljük, ez az épület a 10. századi település vezetőjének, egy rangosabb személynek a lakóhelye lehetett.

Mivel ennek a településnek az objektumai a faszerkezettel erősített sáncok alatt is, egészen a domb széléig húzódtak, nyilvánvaló, hogy nem tartozhattak össze. A 10. századi települést tehát nem védelmezte sánc.

A 10. századi település valamennyi objektuma két, a várbelső K–Ny-i irányban átszelő igen mély és széles árokra települt rá. Mélységük 3–3,5 m, szélességük megközelítőleg 20 m. Az árkokat több helyen átvágtuk, vonalukat egészen a sáncokig követtük. Egyelőre nem tisztázott azonban, hogy a sáncok alatt folytatódnak-e.

A vár későbbi életének fontos bizonyítékát, egy templomot sikerült feltárunk a várbelső ÉK-i részén. A hajó hossza 15 m, szélessége 8 m, patkó alakú szentélye 3,5 m átmérőjű. Falai 80 cm vastagok voltak, többnyire csak az alapozási árkot, a kiszedett falak helyét találtuk meg, néhány helyen azonban megmaradt a habarcsba rakott kövekből álló alap is. A diadalív vonalában két pillér helyezkedett el. A hajó É-i oldalát egy sor kőből álló omladékréteg kísérte, ezek között egy meglehetősen rossz állagú Salamon denárt találtunk.⁴³ A szentélytől 2,5 m-re ÉK-re egy mállékony anyagú kőből készített szenteltvíztartót, ugyanebben az irányban 5 m-re pedig egy ugyanebből az anyagból való hatalmas kőlapot, feltehetőleg egy oltárt találtunk. Ennek a közelében került elő az egyetlen, másodlagos helyzetben lévő temetkezés is. Ezen kívül sem a templomban, sem azon kívül nem kerültek elő sírok. Jól meg lehetett azonban figyelni körülötte egy korábbi település objektumait, kemencéket, tűzhelyeket, valamint a templom ÉNy-i sarkánál egy nagyméretű, igen mély kutat.

A templom szokatlanul nagy mérete, és a temetkezések hiánya egyaránt azt bizonyítja, hogy nem egyszerű falusi templommal állunk szemben. Valószínűvé teszi ezt az a tény is, hogy mint már említettük, a várral azonos dombon, de annak sáncain kívül egy másik templom is található, amelynek Árpád-kori eredetét éppen a körülötte előkerült sírok bizonyítják. Feltehető tehát, hogy a várbelsőben előkerült templom az esperesi templom lehetett, amelynek a feladata a megye egyházi életének az irányítása volt. Mellette a közösség lelki gondozását a vár sáncain kívül álló templom láthatta el.

A borsodi földvár, amelyben ez idáig a legkiterjedtebb várbelső feltárások folytak, óriási előrelépést jelent az ispáni várak kutatásában. Először nyílt ugyanis lehetőségünk arra, hogy elkülönítsük egy 10. századi előkelő szálláshelyének és egy 11. századi ispáni központnak az emlékanyagát. A borsodi ásatási eredmények alapján a 10. századi központ nem vár, hanem nyíltszíni település volt, amelynek vezetője a kő alapú házban, kísérete pedig egyszerűbb, más kora Árpád-kori falvakban feltártakhoz hasonló házakban élt. Nincs okunk kételkedni abban, hogy ez a 10. századi előkelő, akinek szállását feltártuk, Bors volt, noha nevét csak Anonymus említi. Maga a helynév azonban, amely Bors puszta személynevéből keletkezett, jelenlegi tudásunk szerint 10. századi. E 10. századi

43 Az érem meghatározásáért Gedai Istvánnak tartozom köszönettel.

település pontos időrendjét nehéz meghatározni, hiszen a leletek túlnyomó többsége kerámia, amelynek a keltezési nehézségei ismertek. Mindazonáltal a Borsodon előkerült ritka, vagy idáig ismeretlen típusok az eddigieknél valószínűleg több lehetőséget nyújtanak. A kerámiánál jóval kevesebb fémtárgy, elsősorban az ékszerek részleges kiértékelése a 10. század második felére mutat.

E település romjain épült fel a 10. század végén, a 11. század elején az ispáni központ, amelyet föld-fa szerkezetű sánc védett. Ennek építéséhez a várbelső területén állt település maradványait is felhasználták.

Az ispánsági központ feltárása során előkerült templom ellentmond a korábbi elképzeléseknek, amelyek szerint az ispáni palota, az esperesi templom, a börtönök, tárházak, egyszóval mindazok az objektumok, amelyeknek létéről az írásos források tudósítanak bennünket, magán a tényleges váron kívül keresendők.⁴⁴ Minden kétséget kizáróan az esperesi templom maradványának tekinthetjük ugyanis a várbelső ÉK-i részén elhelyezkedő templomot, amely az omladécai között előkerült Salamon denár tanúsága szerint meglehetősen korai. Titulusát nem ismerjük, és mivel csak igen kevés, és késői oklevél említi a várat, nem sok a reményünk, hogy valaha is megtudhatjuk. A vár sáncain kívül álló ecclesia baptismalis patrociniumát egy 1334-es oklevél említi, Szent Lőrinc mártír tiszteletére volt felszentelve.⁴⁵ E titulus sem egyezik meg a korábban általánosnak vélttel.⁴⁶

A borsodi földvár eddigi feltárása beváltotta azokat a reményeket, amelyeket a várbelső kutatásához fűztünk, közelebb vitt bennünket a kora Árpád-kori ispáni központok megismeréséhez, számos, a földvárkutatás során felmerült kérdésre választ adott. Bebizonyosodott, hogy a vár a 11. században épült, nincsenek 10. századi előzményei, az ispáni központhoz tartozó épületek a váron belül helyezkednek el. A 10. századi központ és az ispáni vár helyileg azonos ugyan, kapcsolat azonban nincs közöttük. Meggyőződésem, hogy az eredmények részletes kiértékelése további kérdések megválaszolásához is közelebb visz bennünket. Azt azonban, hogy az így kialakult kép mennyire általánosítható, további várbelső-feltárások nélkül nem tudhatjuk.⁴⁷

44 Németh P. 1981. 50–58.

45 Györfly Gy. 1963. 737.

46 Németh P. 1981. 50–58.

47 Az elért eredmények részletes ismertetése: Wolf M. 1992. 393–431.; Wolf M. 1996a. 242–255.; Wolf M. 1996b. 209–240.

IRODALOM

Anonymus

1977 *Gesta Hungarorum*, Pais Dezső fordítása. Bp.

Bakay Kornél

1975 Második jelentés a somogyvári bencés apátság feltárásáról (1974–75.) Somogy megyei Múzeumok Közleményei 2. (1975.) 191–207.

Bóna István

1995 Az Árpádok korai váraitól. Debrecen

Borovszky Samu

1909 Borsod vármegye története. Magyarország Vármegyéi és Városai. Bp.

Engel Pál

1987 Töprengések az Árpád-kori sánctörékek problémáiról. In.: Műemlékvédelem 31. 9–14.

Feld István

1985 Késő középkori várkutatók újabb eredményei. In: Középkori régészetünk újabb eredményei és időszzerű feladatai. Szerk.: *Fodor I.–Selmeczi L.* Bp. 175–202.

1990 Megjegyzések a tudományos várkutatók módszertanához. In.: Műemlékvédelem 34. 129–139.

Fodor István

é. n. Honfoglalás kori bordázott nyakú edényeink származásáról. FA. 36. 165–171.

Gádor Judit

1985 A sály-latori nemzetségfői központ kutatása. In.: Középkori régészetünk újabb eredményei és időszzerű feladatai. Szerk.: *Fodor I.–Selmeczi L.* Bp. 115–129.

1994 Abaújtörékek. In.: Korai magyar történeti lexikon. Főszerk.: *Kristó Gy.* Szerk.: *Engel P.–Makk F.* Bp.

Györffy György

1963 Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Bp.

1977 István király és műve. Bp.

Kniezsa István

1938 Magyarország népei a XI. században. In.: Emlékkönyv Szent István halálának kilencszázadik évfordulóján. I–III. Szerk.: *Serédi J.* Bp. 193–244.

Kovács B.

1974 A gyöngyöspatai vár ásatásai. Arch. Ért. 101. 232–243.

1987 A vörös sánctörékek keletkezése. In.: Soproni Szemle 1987. 2. 156–161.

Krasil'nikov K. I.

1990 Die Keramik der Saltovo- Majaki-Kultur am nördlichen Mittellauf des Donec. Die Keramik der Saltovo-Majaki-Kultur und ihrer Varianten. VAH. 3. 193–244.

Kristó Gyula

1988 A vármegyéik kialakulása Magyarországon. Bp.

Kubinyi András

1989 Árpád-kori váraink kérdése. In.: *Castrum Bene* 1989. Váraink a 13. században 290–302.

Leszih Andor

- 1927 A Miskolci Múzeum ásatásai Borsodon. Történeti és Régészeti Közlemények Miskolc város és Borsod vármegye múltjából. II. évf. 1. 85–95.

Magomedov M. G.

- 1990 Die Töpferproduktion im alten Chasarien. Die Keramik der Saltovo-Majaki-Kultur und ihrer Varianten VAH. 3. 275–290.

Mesterházy Károly

- 1975 Honfoglalás kori kerámiánk keleti kapcsolatai FA. 26. 99–117.

Miklós Zsuzsa

- 1985 Árpád-kori (XII–XIV. századi) kisvárok Magyarországon In.: Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai. Szerk.: *Fodor István–Selmeczi László* Bp. 143–158.

Németh Péter

- 1973 Előzetes jelentés a szabolcsi Árpád-kori megyeszékhely régészeti kutatásának első 3 esztendejéről 1969–71. Arch. Ért. 100. 167–179.
- 1975 Borsova határvármegye kialakulása. A Kisvárdai Vármúzeum Kiadványai 5. Kisvárdai 7–12.
- 1977 Milyen volt egy Árpád-kori megyeszékhely? Sopron-Szabolcs. Élet és Tudomány 1191–1194.
- 1981 Civitas et suburbium Soproni Szemle XXXV./1. 50–58.
- 1985 Az I. István-kori ispánsági központok kutatásának eredményei és feladatai. In.: Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai. Szerk.: *Fodor István–Selmeczi László*. Bp. 105–115.

Nováki Gyula

- 1963 A magyarországi földvárkutatás története. Rég. Füz. Ser. II. 12.
- 1988 Várépítéset Magyarországon a X–XI. században. In.: Szent István és kora Bp. 145–151.
- 1993 A borsodi földvár sánca HOMÉvk. XXX–XXXI. 125–145.

Nováki Gyula–Sándorfi György

- 1984 Az Árpád-kori várak kutatásának legújabb eredményei. Műemlékvédelem 28. 167–179.
- 1987 A soproni belváros „vörös sánca” kutatásának eredményei. Soproni Szemle 1. 38–48.

Sándorfi György

- 1980 Motte típusú várak a történeti Borsod vármegyében. HOMÉvk. XIX. 9–39.
- 1989 Várak a X. században Magyarországon. Műemlékvédelem 33. 19–27.

Szőke M.

- 1986 Visegrád ispánsági központ. Tájak, Korok, Múzeumok kiskönyvtára. Bp.

Tomka Péter

- 1987 Régészeti adatok a győri, mosoni és a soproni kora középkori sáncvárak történetéhez. Soproni Szemle 2. 147–155.

Wolf Mária

- 1992 Előzetes jelentés a borsodi földvár ásatásáról (1987–1990.) A nyíregyházi Jósa A. Múzeum Évkönyve 30–32. 1987–1989. 393–431.
- 1996a. A borsodi földvár. In.: A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. Szerk.: *Wolf M.–Révész L.* Miskolc 242–255.
- 1996b. Die Gespanschaftsburg von Borsod (Grabungen 1987–1993) Acta Arch. 48. 209–240.

DIE GEGENWÄRTIGE LAGE DER ERFORSCHUNG DER ERDBURGEN, DIE BORSODER ERDBURG

Die Erforschung der ungarischen Erdburgen kann bis zur 17–18. Jahrhundertwende, auf die Zeit der Anfertigung der ersten Militärkarten zurückgeleitet werden. Auf die verschiedenen längsseitigen Schanzen und Erdfesten wurden nämlich zuerst die Ingenieuroffiziere aufmerksam, die das Land kartographisch aufnahmen. Mit der mehr oder weniger bewußten Forschung wurde in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts begonnen und immer mehr Forscher versuchten die Bauzeit und Funktion der Burgen zu klären. Das Alter der Burgen konnte nur schwer bestimmt werden, im allgemeinen wurden sie für Bauwerke der Hunnen, der Awaren oder der Römer gehalten. Der Gedanke daran, daß ein Teil der Erdburgen mit dem zu dieser Zeit vermutlich noch nomadisierenden Ungarntum verbunden werden könnte, kam gar nicht auf. Die ersten Ausgrabungen der Erdburgen erfolgten in den Jahren um 1870.

Mit der methodischen Forschung der aus dem 10–11. Jahrhundert stammenden Erdburgen wurde in den Jahren nach dem zweiten Weltkrieg, außerhalb unserer heutigen Landesgrenzen begonnen. Mit besonders großen Anstrengungen wurde diese Arbeit in Siebenbürgen durchgeführt. Die reale Auswertung der erzielten Ergebnisse aber wurde aus aktuellen politischen Gesichtspunkten, sowie durch die Tatsache erschwert, daß versucht wurde, diese Ergebnisse den Ereignissen der romanhaften Gesta von Anonymus anzupassen.

Mit der einheimischen Forschung dieses Themas wurde verhältnismäßig spät, Ende 1960, Anfang der 70-er Jahre begonnen. Hierauf hatte die großangelegte Theorie von György Györffy eine fruchtbringende Wirkung, der in seiner Abhandlung über den Ursprung die Entstehung der Komitate zur Zeit von Sankt Stephan feststellt, daß die Komitatszentralen Erdburgen gewesen sein könnten, wovon mehrere schon im 10. Jahrhundert als Quartiere hoher Stammesführer erbaut wurden. Den Grenzburgen, die an den aus dem Land führenden wichtigen Heerstraßen gebaut wurden und den damit verbundenen Grenzkomitaten mißt er besondere Bedeutung bei. Seiner Ansicht nach verloren diese Burgen nach dem Tatarenzug ihre Bedeutung und ihr Platz wurde von den Steinburgen eingenommen.

Die Programmreihe mit dem Titel „Die archäologische Forschung der Gentilvorsteher- und Gespanschaftszentralen zur Zeit der Landnahme und in der frühen Arpadenzeit“, deren Aufgabe die archäologische Freilegung der Erdburgen dieser Epoche, sowie die Bestimmung ihrer Bauzeit und Funktion war, ging davon aus, daß es auf dem Gebiet des heutigen Ungarns zwanzig, von Sankt Stephan gegründete Komitate gibt, also können deren Zentralen prinzipiell erforscht werden. Die an den erfolgversprechendsten Orten, in den Burgen von Szabolcs, Abaújvár, Somogyvár und Visegrád eingeleiteten Freilegungen versuchten eine Antwort auf diese Fragen zu finden. Anhand der Forschungen konnten in erster Linie bezüglich der bei den Burgschanzen angewendeten Bautechnik zuverlässige Angaben gewonnen werden. Es stellte sich heraus, daß die überwiegende Mehrheit dieser Burgen die gleiche Bauweise aufwies, wobei die Erdschanzen in jedem Falle durch Holzkonstruktionen verstärkt waren. Das Festlegen der Bauzeit dieser Burgen, sowie der Ursprung der bei einem Großteil der Schanzen vorkommenden gebrannten Erdschicht löste heftige Debatten aus.

Zu dieser Zeit gab es kaum Möglichkeiten zur Freilegung des Burginneren. Bei den wenigen Orten aber, wo dies versucht wurde (Abaújvár, Somogyvár, Visegrád), konnten die anhand der urkundlichen Daten vermutbaren Gespanunterkunft, Dechantenkirche, Lagerhäuser, Gefängnisse usw. nicht gefunden werden.

Ab Mitte 1980 wurde die Betonung der Erdburgenforschung von den Gespanburgen auf einen neuentdeckten Burgtyp, die frühen feudalen Privatburgen, entsprechend der allgemein angewendeten Terminologie der letzteren, auf die Kleinburgen verlegt. Die Datierung der bei methodischen Geländebegehungen und Vermessungen entdeckten Kleinburgen, die sich gewissermaßen von den Gespanburgen unterscheiden, ist aufgrund der hier entdeckten, geringen Funde sehr schwer. Ein Teil davon war auf künstlich aufgetragenen Hügeln gebaut. Die um die Kleinburgen entstandene Debatte veranlasste die betroffenen Forscher dazu, all das bekannte Wissen über die ungarischen Erdburgen aus dem frühen Mittelalter neu zu durchdenken.

György Sándorfi versuchte unsere frühen Burgen auf typologischer Basis zu bestimmen und zu datieren. Er war der Ansicht, daß die Burgen mit breiter Sohle und großer Grundfläche schon im 10. Jahrhundert als Zentralen von Stammhäuptern gebaut wurden, während die von einer schmalsohligen Schanze umgebenen Gespanburgen mit kleinerer Grundfläche Anfang des 11. Jahrhunderts entstanden. Gyula Nováki stellte fest, daß sichere Daten in Bezug auf die ungarische Burgarchitektur nur aus den Anfängen des 11. Jahrhunderts vorhanden sind.

Das Vorhandensein einer ungarischen Burgarchitektur im 10. Jahrhundert wird von immer mehr Archäologen, die sich mit diesem Thema beschäftigen, angezweifelt, doch die Geschichtsliteratur hält dies auf unveränderte Weise in Evidenz.

Zsuzsa Miklós ist der Meinung, daß die Kleinburgen im 12–14. Jahrhundert allgemein als Wirtschaftszentralen von kleinen oder mittleren Grundbesitzerfamilien benutzt wurden. Ihrer Ansicht nach bilden die Kleinburgen einen Übergang zwischen den Gespanburgen und den Steinburgen.

Die Deutung der Burgen als Wirtschaftszentralen lenkt auch die Aufmerksamkeit der Forscher, die sich nicht mit Erdburgen beschäftigen, auf dieses Thema. István Feld gab seiner Meinung in dem Sinne Ausdruck, daß die bisherige Auslegung des Begriffes Burg erweitert werden muß und die erwähnten Burgen nicht nur aus strategischen Gesichtspunkten, sondern auch in Hinsicht auf ihre wirtschaftliche Bedeutung ausgewertet werden sollten. Nach seiner Meinung gibt es zwischen dem Bau der Erdburgen und Steinburgen keine scharfe Grenzlinie, das Baumaterial der Burgen wurde durch die Beschaffenheit des Geländes und die materielle Kraft des Bauherren festgelegt. Er ist der erste, der darauf aufmerksam macht, daß die Anwendung der Bezeichnung Erdburg nicht zutreffend ist.

In seiner letzteren resümierenden Arbeit fasst István Bóna die bei der Forschung der Gespanburgen, auf dem Gebiet der frühen Burgarchitektur aus dem 10–11. Jahrhundert erreichten Ergebnisse zusammen.

Zusammenfassend kann also festgestellt werden, daß bis Mitte der 80-er Jahre die Gespanburgen, das heißt deren archäologische Freilegung und in der darauffolgenden Zeitspanne vielmehr die neuentdeckten Kleinburgen, bzw. die dadurch aufgeworfenen Probleme im Vordergrund der Forschung standen. Unsere Fachwelt kämpfte und stritt bezüglich der Datierung, der Typologisierung einzelner Burgen mit sich selbst, mit Anonymus, den im wissenschaftlichen Bewußtsein bis heute lebendigen, aber sehr oft trügerischen Geschichten des Namenlosen, mit den Geschichtsforschern, die – Ehre den Ausnahmen – noch immer hartnäckig an ihrer Überzeugung festhalten, wonach die

Archäologie mit ihren oft – tatsächlich – unsicheren Datierungsmöglichkeiten bei diesem Thema nicht gebührendermaßen mitreden kann.

Ich selbst begann zu dieser Zeit mit der Freilegung der Borsoder Erdburg, die heute eine der letzten, auf unbedautem Gelände befindliche, also gut erforschbare Gespanburg in Ungarn ist.

Die Borsoder Erdburg befindet sich nördlich von Miskolc in ungefähr 30 km Entfernung am Ufer des Flusses Bódva, auf einem flachen Felshügel. Der Hügel erhebt sich ca. 15 m über dem Wasserspiegel des Flusses und die Schanzen der Burg umgaben einst einen 205x105 m großen Palast. Die Burg wird zuerst von Anonymus erwähnt: sie wurde zur Zeit der Landnahme vom Anführer Bors gebaut. Dementsprechend hielt die frühere Forschung die Borsoder Burg für ein Bauwerk aus der Zeit der Landnahme, deren Aufgabe der Granzschutz war. Demgegenüber war György Györffy der Ansicht, daß die Burg zur Zeit der Staatsgründung entstand und den Namen von ihrem damals lebenden ersten Gespan erhielt. Ihre Grenzschutzrolle wird aber auch von ihm hervorgehoben. In der Burg erfolgte 1926 eine kurze Ausgrabung.

Mit den auch heute noch laufenden Freilegungsarbeiten wurde 1987 begonnen. Zwischen 1988–90 durchstachen wir die Schanze an zwei Stellen und konnten dadurch zwei Bauperioden beobachten. In der ersten Periode bildet die zur Verstärkung der Schanze dienende Holzkonstruktion ein dichtes Gitter. Eine ähnliche Konstruktion ist bei der Architektur der Erdburgen in Ungarn bisher nicht bekannt. Die Fachwerk-konstruktion der zweiten Periode aber ist allgemein verbreitet. Beide Perioden der Schanzen stammen anhand der hier freigelegten Funde aus dem Ende des 10. Jahrhunderts, dem Anfang des 11. Jahrhunderts.

Bei der Freilegung des Burginneren fanden wir Häuser und freistehende Öfen einer Siedlung aus dem 10. Jahrhundert. Die Häuser der Siedlung waren abgebrannt und unter den Trümmern befanden sich ihre Einrichtungen, irdenes Geschirr, landschaftliche Geräte und einfache Schmuckgegenstände. Ein besonderer Fund der Siedlung ist ein Gebäude mit Steinfundament, das vermutlich der Wohnsitz eines Anführers der Gemeinschaft war. Aufgrund der ausführlichen Untersuchung des freigelegten, sehr reichen Fundmaterials sind wir der Meinung, daß das Dorf um die Mitte des 10. Jahrhunderts vernichtet wurde. Da sich die Objekte dieser Siedlung auch unter den Schanzen fortsetzen, ist es offensichtlich, daß sie nicht zusammengehören können. Die Siedlung aus dem 10. Jahrhundert war nicht von den Schanzen umgeben. Die den Gespansitz schützenden Schanzen wurden zur Zeit der Staatsgründung auf den Ruinen der Siedlung, zum Teil unter deren Verwendung gebaut. Die große Kirche, die auf der nordöstlichen Seite des Burginneren freigelegt wurde, kann wohl mit Sicherheit als der Überrest einer zum Gespansitz gehörenden Dechantenkirche betrachtet werden. In dieser und auch in ihrer unmittelbaren Umgebung konnten keine Grabstätten entdeckt werden, das einzige, in zweitrangiger Lage befindliche Grab befand sich neben dem außerhalb der Kirche liegenden Altar. Unter den Trümmern der Kirche kam ein Denar König Salamon (1063–1074) zum Vorschein.

Die bisherige Freilegung der Borsoder Erdburg brachte uns dem Wissen um die Gespanzentralen in der frühen Arpadenzeit näher und gab zahlreiche Antworten auf die Fragen, die während der Forschung der Erdburgen aufgetaucht waren. Es bestätigte sich, daß die Burg im 11. Jahrhundert gebaut wurde und keine Vorgeschichte aus dem 10. Jahrhundert hat. Die zur Gespanzentrale gehörenden Gebäude befanden sich im Inneren der Burg. Die Zentrale aus dem 10. Jahrhundert und die Gespanburg liegen zwar am gleichen Ort, haben aber keine Verbindung miteinander. Ich bin überzeugt davon, daß

uns die ausführliche Auswertung der Ergebnisse auch den Antworten auf weitere Fragen näher bringen wird. Inwiefern allerdings das so gestaltete Bild verallgemeinert werden kann, können wir ohne weitere Freilegungen des Burginneren nicht wissen.

Mária Wolf